

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February-2019 Special Issue - 165 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
February-2019

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue -165 (B)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ Dr. Samjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna kotic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	निराला और मुक्तिबोध का हिंदी काव्य पर प्रभाव	डॉ. शोभा ढाणकीकर	07
2	सामाजिक संघर्ष का दस्तावेज : पॉप तले की दूब	डॉ. एस. एल. यशवंतकर	11
3	सियारामशरण गुप्त के काव्य में पौराणिक व मिथकीय संदर्भ	कंचन शर्मा	14
4	परशुराम शुक्ल की बाल कविताओं में नैतिक मूल्य	संजय कुमार	20
5	'सपनों की होम डिलिवरी' का आधुनिक संदर्भ	डॉ. परविंदर कौर महाजन	24
6	शाश्वत सत्य के उद्घोषक	डॉ. शैलेन्द्र पाल सिंह	28
7	'मैं अपराधी हूँ' में परित्यक्त नारी	डॉ. संजय ढोंडरे	40
8	अयोध्या सिंह उपाध्याय 'हरिऔध की सीता'	डॉ. मुकेश कुमार	43
9	शैलेश मटियानी के उपन्यासों में मुंबई महानगरीय समस्याएँ	डॉ. रमेश कुरे	48
10	साहित्य और सिनेमा का अंतःसंबंध	डॉ. सुचिता गायकवाड	53
11	'आग-पानी-आकाश' उपन्यास में दलित चेतना	डॉ. सुधीर वाघ	58
12	महिला उपन्यासकारों की राचानाओं में अभिव्यक्त राजनीतिक चेतना	डॉ. राजेश भामरे	61
13	केदारनाथ सिंह की काव्य चेतना	डॉ. अनंत केदारे	64
14	अन्न सुरक्षा कायदा : एक ऐतिहासिक परामर्श	प्रा. ओंकार केने	70
15	नरेश मेहता के मुक्तक काव्य में प्रकृति चित्रण	प्रा. शांताराम डफळ	76
16	'तत्वमसि' : महानगरीय स्त्री - की कथा	डॉ. सन्मुख मुच्छटे	82
17	संजीव के उपन्यासों में चित्रित निम्नवर्गीय शोषण	प्रा. मच्छिंद्र कुंभार	85
18	प्राथमिक विद्यालयों में सी.सी.ई. के तहत व्यक्तिगत एवं सामाजिक गुण सम्बन्धी गतिविधियों का अध्ययन	अशोक कुमार नेगी एवं डॉ. ज्योत्स्ना खरे	90
19	मणिकर्णिका : एक संघर्ष की गाथा	डॉ. सुलभा शेंडगे	97
20	भारतातील शेती उत्पादकता : सद्यस्थिती, समस्या व उपाययोजना	डॉ. हनुमंत शिंदे	99
21	उत्तर प्रदेश आणि महाराष्ट्रातील दलित जातसमुहांचे राजकारण	श्री. राजेंद्र आगवाने	111
22	'कुळंबीण' : शेतकरणीच्या श्रमाचे चित्रण	डॉ. आनंद वारके	116
23	आधुनिक मराठी साहित्यातील सामाजिकतेचे पहिले उद्गाते : म. जोतीराव फुले	दत्तात्रय वेलजाळी	120
24	आर्थिक योजनेतून महिला सशक्तीकरणाकडे	प्रा. मिलिंद पाडेवर	124
25	स्त्रीवादी साहित्याची समाज परिवर्तनातील उपयोगिता	प्रा. विष्णुपंत इंगवले	128
26	ग्राहकांच्या समस्या व त्या सोडविण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायदा १९८६ मधील यंत्रणा	प्रा. पी. जी. मगर	132
27	रावेर तालुक्यातील उच्च माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास	डॉ. प्रतिभा सूर्यवंशी	137
28	फेसाटीसमाजशास्त्रीय समीक्षा (नवनाथ गोरे)	भारती सोनवणे-निळे	141
29	नरेंद्राचे रुक्मिणीस्वयंवर आणि मराठी भाषाभिमान	डॉ. भूषण बंड	146
30	भारतीय कृषी आणि वित्तपुरवठा	परमेश्वर भुस्ते	149
31	वायू प्रदूषण आणि मानवी जीवन : एक अभ्यास	डॉ. रामदास मुक्टे	152
32	जालना जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. ए. आय. खान व जिजा लोडे	157

33	आदिवासी स्त्रियांची लोकगीते - एक अभ्यास	डॉ. कल्याण राऊ आढाव	162
34	मराठी आणि हिंदी ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये चित्रित लोकशाही व्यवस्थेचे समाजजीवनावरील परिणाम (१९६० ते १९७५ या कालखंडातील)	प्रा. राहुल पाटील	167
35	'लक्षवेधी सूचना व आ.गणपतराव देशमुख' २००५-२००६	श्री.योगेश माळी व डॉ.बाळासाहेब भोसले	173
36	लैंगिक असमानता आणि विरुद्ध हिंसाचार	प्रा.माधुरी चौधरी	176
37	महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षांची वाटचाल व २०१९ ची निवडणूक	प्रा.ए.बी.राऊत	180
38	महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक कार्य	आरती गायकवाड	185
39	ब्रिटीश काळातील भारतीय हस्त उद्योगधंद्याचा ज्ञान : एक ऐतिहासिक विवेचन	डॉ.वि.एस.क्षीरसागर	189
40	राम गणेश गडकरींच्या नाटकातील स्त्री प्रतिमा	डॉ. वर्षा गायकवाड	194
41	उच्च शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन	डॉ.नासीर गिरासे	200
42	प्रमोदकुमार अणेराव ह्यांची कविता : एक आकलन	डॉ.सुरेश खोत्रागडे	204
43	भारत - चीन सीमावाद : पंडित जवाहरलाल नेहरू व झाऊ - एन - लाय यांच्यातील वार्तालाप	डॉ.विष्णू पडवाल	211
44	भाषा - परिवर्तन : अर्थ प्रक्रिया - अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार	श्री.एस.आर.साळुंघे	217
45	आद्यकालीन मराठी वाङ्मयातील रसविचार	डॉ.पद्मा खांडस्कर	223
46	दीनमित्रकर मुकुंदराव पाटील यांच्या निवडक अग्रलेखातील जाणीव दर्शन	डॉ.बाळासाहेब शेळके	230
47	माहिती तंत्रज्ञान आणि ई-प्रशासन	प्रा.बबन आमले	235
48	आहिल्याबाई होळकर व पंढरपूर	डॉ.शिवाजी वाघमोडे	239
49	मराठी साहित्यातील मानसशास्त्रीय संशोधन	डॉ.आनंद वाघ व डॉ.अनिल गर्जे	242
50	सुरेश भटांची नाट्यगीते	डॉ.राजेश देशपांडे	249
51	साहित्याची सामाजिकता	डॉ.गणपती मोरे	255
52	दलित व ग्रामीण साहित्य : तुलना, स्वरूप, साम्य, भेद	प्रा.श्रीमती मीरा देठे	258
53	'असं घडायचं होतं' : एक समृद्ध कादंबरी	डॉ. संगीता शेळके	262
54	पाली अट्टकथा आणि त्याचे महत्व	डॉ.राजेश व्ही चौरपगार	266
55	आदिवासींचे लोकगीते	डॉ. शरद नागरे	269
56	मुक्त शाळा शिक्षण व ऑनलाईन शिक्षणाला चालना देणारा प्रभावी उपाय	डॉ.दादासाहेब पवार	274
57	वेंगुर्ले मंदिर संस्कृती : समज आणि वस्तुस्थिती	डी.के.डाके	277
58	मध्य विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्याचा उदय आणि विकास	डॉ.सुनिल चकवे	280
59	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची वर्तमानकाळातील प्रासंगिकता	प्रा.गोरख शेवाळे	283
60	मराठी कादंबरीच्या विकासातील विविध टप्पे	प्रा. प्राची जोशी	287
61	सूर्यनमस्काराने खेळाडूंच्या लवचिकतेवर पडणारा प्रभाव	प्रा.नाजुकराम बनकर	297
62	महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहितीचे साक्षरतेचे महत्व	डॉ. प्रशांत पगाडे	300
63	सांस्कृतिक पर्यावरण व मराठी ग्रामीण कविता	डॉ. सुनिल निगडे	303
64	भारतीय राष्ट्रवाद	प्रा.अर्चना फुलारी	309
65	महाराष्ट्रातील नद्या प्रदूषण : कारणे व उपाययोजना	प्रा.जगदीश ससाणे	313

66	लोकशाहीचा आधार गांधी विचार	जोतिराम माने	319
67	महात्मा गांधी यांचे राजकीय विचार आणि सद्यस्थितीतील भारतीय लोकशाही	डॉ. वनिता साबळे-चव्हाण	321
68	महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायाची सद्यस्थिती आणि व्यवस्थापन	डॉ. सुधाकर जाधव व अभिजीत भामरे	325
69	रविंद्र शोभणेची 'सव्वीस' दिवस : संघर्ष व सर्जनाच्या पाऊलबुणा	प्रा. संजय गोहणे	331
70	सामाजिक न्याय - महिला आरक्षण	डॉ. शोभा चौधरी	341
71	भारतातील जातीव्यवस्था आणि जाती निर्मुलन विषयक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार	डॉ. पद्माकर दारोडे	344
72	टू सर, विथ लव्ह - ई. आर ब्रेथवेट (अनुवाद : लीना सोहोनी)	डॉ. दीपक गायकवाड	348
73	वाटचाल माझ्या देशाची	डॉ. अनिता वाळके	353
74	वीरगळ संग्रहालय : वेळापूर	डॉ. संजय वाघमारे	358
75	जयवंत दळवी यांच्या नाटकांतील मनोविक्षेपण	डॉ. आनंद वारके	364
76	मानवधिकार आणि कामगार (Human Rights and Workers)	प्रा. बालाजी घुटे	370
77	महिला सवलतीकरण व पंडिता रमाबाई	डॉ. बावलगावे .चंदन एम .	375
78	क्रीडा क्षेत्र आणि महिला	डॉ. विजय पडवळ	379
79	श्रीमती इंदिरा गांधी : व्यक्ती आणि कार्य	डॉ. महेश गोमासे	381
80	नैसर्गिक आपत्ती आणि शेती व्यवसाय एक विशेष अभ्यास	प्रा. दत्त टाकोळे	384
81	महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय लिंगगुणोत्तराचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. सुदर्शन सोनवणे	389
82	संत संकल्पना व स्वरूप	डॉ. रविंद्र बेम्बरे	395
83	महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या सामाजिक विचारातील स्त्रीवाद : एक अभ्यास	प्रा. महानंदा राऊतखेडकर	400
84	शास्त्रीय संगीतातील महिलांचे कार्य	प्रा. सौ. दिपाली पांडे	404
85	राज्यविहीन समाज व आदर्श राज्य अहिंसा प्रधान राज्याची कल्पना	डॉ. महेश मोटे	409
86	दुसरे इंग्रज - मराठा युद्धात नवाब सालाबतखाँची भूमिका	डॉ. संदिप राऊत	413

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायाची सद्यस्थिती आणि व्यवस्थापन

प्रा. डॉ. सुधाकर एल. जाधव
सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
आदर्श कला महाविद्यालय,
जैताणे-निजामपूर, ता. साक्री जि.धुळे

प्रा. अभिजीत शरद भामरे
सहाय्यक प्राध्यापक
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै.डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान
महाविद्यालय, साक्री, ता. साक्री., जि. धुळे

प्रस्तावना -

सन १९२५-२६ साली महाराष्ट्रात प्रथम कृषीखात्यामार्फत "मध्यवर्ती अंडी उववणी केंद्र खडकी" या नावाने शासकीय कुक्कुटपालन केंद्र सुरु करण्यात आले. या केंद्रात तज्ञांच्या देखरेखीखाली कोंबड्यांवर अनेक प्रकारे संशोधन करण्यात आले. कोंबड्यांच्या विकसित जाती, शास्त्रीय पद्धतीने अंडी उववणूक व पिलांची निर्मिती, कोंबडी पालनाच्या विविध पद्धती, कांबड्यांचे संगोपन, कोंबड्यांचे आजार आणि त्यावरील औषधोपचार प्रतिबंधात्मक उपाययोजना आणि मार्केटिंग यासारख्या अनेक बाबींवर संशोधन करण्यात आले.

पुढे राज्यात स्वतंत्र पशुसंवर्धन खात्याची निर्मिती झाली. पुणे येथील मध्यवर्ती इमारतीत स्वतंत्र पशुसंवर्धन संचालनालय सुरु झाले. त्यामुळे खडकी येथील कृषी खात्याकडील हे केंद्र पशुसंवर्धन विभागाकडे १९५८ साली सोपविण्यात आले. आज ते मध्यवर्ती अंडी उववणूक केंद्र खडकी, पुणे-३, पशुसंवर्धन खाते महाराष्ट्र राज्य या नावाने कार्यरत आहे. कोंबडीपालनाची आवड आणि मागणी पाहून खात्याने नागपूर, औरंगाबाद, पुणे, कोल्हापूर अशी चार विभागीय अंडी उववणूक केंद्र सुरु केली. आज त्याचा सर्व जिल्ह्यात विस्तार झाला आहे. या काळात महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर इतर राज्यात अनेक खाजगी व सहकारी संस्थांनी आपले पाय रोवले. त्यामध्ये आंध्रप्रदेश व कर्नाटक, महाराष्ट्र, तामिळनाडू, प. वंगाल, पंजाब, हरियाणा ही राज्ये आघाडीवर आहेत. महाराष्ट्राचा विचार करावयाचा झाल्यास पुणे, मुंबई, कोल्हापूर, सांगली, सातारा या जिल्ह्यांचे मोठे योगदान आहे. या खाजगी सहकारी संस्थेत शासनतुल्य कामे केली जातात. त्यामुळे कोंबडी व्यवसायात एवढी वाढ झाली आहे कि कोंबडीपालन हा जोडधंदा न राहता एक मोठा व्यवसाय झाला आहे. या संस्थेतून अनेक चांगले उपक्रम राबविले जातात. या योजनेतून खालील बाबींचा विचार केला जातो. महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायाची सद्यस्थिती आणि व्यवस्थापनाविषयीचा हा लेखप्रबंध.

महाराष्ट्रातील पक्षीधन :

महाराष्ट्रातील पक्षीधन गणना व सांख्यिकीय माहितीवरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात एकूण पशुधनात वाढ झाल्याचे दिसून येते. तक्ता क्रमांक १.१ मध्ये महाराष्ट्रातील पक्षीधन गणना (१९६१-२०१२) दर्शविली आहे.

तक्ता क्र.१.१

महाराष्ट्रातील पक्षीधन गणना (१९६१-२०१२)

अ.क्र.	वर्ष	एकूण पक्षीधन	वृद्धीदर (टक्के)
१.	१९६१	१०५७८	-
२.	१९६६	९९०२	-६.८२
३.	१९७२	१२२१७	२३.३७

४.	१९७८	१८७९१	५३.८१
५.	१९८२	१९८४५	५.६०
६.	१९८७	२४८३९	२५.१६
७.	१९९२	३२१८७	२९.५८
८.	१९९७	३५३९२	९.९५
९.	२००३	३४५९६	-२.३०
१०.	२००७	६४७५६	८७.१७
११.	२०१२	७७७९४७१६	२०१.३५

संदर्भ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१३-१४), अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय.

"महाराष्ट्रात सन १९६१ च्या पक्षीगणनेनुसार एकूण पक्षीधन १.०५ कोटी होते. त्यामध्ये सन २०१२ च्या पक्षीगणनेनुसार ७७७९.४७ कोटीपर्यंत वाढ झालेली दिसून येते. राज्यात पक्षीधन वृद्धीदर सन १९६१-६६ व २००७-१२ या काळात धन असलेला दिसतो. तर सन २००७-१२ या काळात पक्षीधन वृद्धीदर सर्वाधिक ११४.१८% असल्याचे दिसून येते."

महाराष्ट्रात कुक्कुटव्यवसायाचा विकास :

महाराष्ट्रात कुक्कुटपालन व्यवसाय प्रामुख्याने खाजगी आणि करारात्मक पद्धतीने व्यवसायिकांकडून केला जातो. राष्ट्रीय पोषण संस्थेने प्रतीवर्षी, प्रतीव्यक्ती १८० अंडी व ११ किलो कॉंबडीचे मांस सेवनाची शिफारस केली आहे. सद्यस्थितीत राष्ट्रीय स्तरावर दरडोई प्रतीवर्षी ५५ अंडी व १.६ किलो कॉंबडीचे मांसाची उपलब्धता आहे. दरडोई प्रतीवर्षी सेवनाचा प्रमाणे मोठ्या शहरात १७० अंडी, छोट्या शहरामध्ये ४० अंडी, विकसीत ग्रामीण भागात २० अंडी तर अविकसित ग्रामीण भागात फक्त ०५ अंडी असे आहे. या क्षेत्रीय विकासाची क्षमता विचारात घेवून राज्य शासनाने कंत्राटी पद्धतीद्वारे कुक्कुटपालनास चालना देयाचे ठरविले आहे. सन २०११-१२ मध्ये २९.७५ कोटी निधीची तरतूद केली असून त्यापैकी ३.१८ कोटी खर्च झाला. तसेच सन २०१२-१३ मध्ये ७.०५ कोटी निधीची तरतूद करण्यात आली आहे. राज्याच्या मध्यवर्ती अंडी उववणी केंद्रामधून पुरवठा केलेल्या कुक्कुटपक्षांची माहिती आणि राज्यात व देशात अंड्यांची वार्षिक दरडोई उपलब्धता तक्ता दर्शविली आहे. तक्ता क्र. १.२ मध्ये पुरवठा केलेली पक्षी व अंड्यांची उपलब्धता दर्शविली आहे.

तक्ता क्र.१.२

पुरवठा केलेले पक्षी व अंड्याची उपलब्धता

अ.क्र.	वर्ष	पुरवठा करण्यात आलेल्या पक्ष्यांची संख्या (लाख)	अंड्यांची उपलब्धता (वार्षिक दरडोई)	
			राज्य	देश
१.	२००८-०९	५.०७	३३	४७
२.	२००९-१०	५.७१	३५	५१
३.	२०१०-११	३.८१	३२	५३
४.	२०११-१२	८.८४	३१	५५
५.	२०१२-१३	४.७४	३४	६१

संदर्भ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१२-१३) अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,

महाराष्ट्रातील पशुसंवर्धन (१८ वी व १९ वी पशुगणना) :

१८ वी पशुगणना २००७ मध्ये तर १९ वी पशुगणना २०१२ मध्ये पूर्ण झाली आहे. या दोन्ही पशुगणनेची माहिती तक्ता क्र. १.३ मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता क्र.१.३

पशुसंवर्धन (हजारात)

अ.क्र.	पशुसंवर्धन	पशुगणना २००७	पशुगणना २०१२	वाढ/घट
१.	गोजातीय	१६१८४	१५१८४	घट
२.	महिषवर्गीय	६०७३	५५९४	घट
३.	मेंढ्या व शेळ्या	१३३०१	११०१५	घट
४.	एकूण पशूधन	३५९५४	३१७९३	घट
५.	कोंबड्या व बदके	६४८००	७७७९५	वाढ

संदर्भ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१३-१४) अर्थ व सांख्यिकी संचनालय,

महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायातील व्यवस्थापन :

"कुक्कुटपालन एक विशिष्ट कार्य आहे म्हणून याबाबत वैज्ञानिक माहिती असणे अत्यंत जरूरीचे आहे. कोंबडीपालनाचा व्यवसाय शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केला तरच फायदेशीर होऊ शकेल. व्यवसायाच्या मुख्य कार्यासाठी पुष्कळ आर्थिक गुंतवणूक तर असतेच परंतु त्यासोबत निरंतर सतर्कता देखील आवश्यक आहे. कारण आपण जिवंत पक्षांचे संगोपन करीत असतो. या व्यवसायात आठवडी सुटी मिळत नाही. संपूर्ण सप्ताह काम करीत रहावे लागते. म्हणूनच व्यवसाय सुरु करण्यापूर्वीच याचा गांभीर्याने विचार करा.

फार्म कसा सुरु करावा ? :

फार्म सुरु करतांना सर्वात पहिली गोष्ट म्हणजे जमीन आणि जागेची निवड यासाठी मुद्दे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

१. स्थान :

जागेची निवड करतांना खालच्या भागातील जमीन जेथे पाणी साचून राहिल अशी नसावी. यासाठी उंचावरील जागेला प्राधान्य द्यावे. जेणेकरून सांडपाण्याचा विचारा उत्तम होत राहिल.

२. मुख्य सडक आणि फार्म यातील अंतर :

कुक्कुटपालन क्षेत्रावर अंडी, ब्रॉयलर, पक्षी, पक्षांचे खाद्य इत्यादींचे आवागमन वर्षभर सुरु असते. यासाठी तुमचा फार्म सडक जी की संपूर्ण वर्षभर सुरु राहते अशा सडकेशी जोडलेला असणे आवश्यक आहे. यामुळे अंडी, ब्रॉयलर पक्षी, खाद्य इत्यादींची नेआण व्यवस्थित पार पाडता येईल. याचप्रमाणे ब्रायलर फार्मवर दर आठवड्यात पक्षांना विक्रीसाठी घेऊन जाणे व नविन पक्षी आपणे आवश्यक असते. यासाठी कोणत्याही ऋतूत रस्ता जा-ये करण्यासाठी मोकळा असणे अपरिहार्य आहे.

३. विक्रीकेंद्र आणि पक्षांच्या खाद्याची सुलभता :

फार्मपासून बाजार अथवा विक्रीकेंद्र जेवढे लांब राहिल तेवढा अंडी, ब्रॉयलर पक्षी तथा पक्षांच्या खाद्यावर येणारा ट्रान्सपोर्टचा खर्च अधिक राहिल. म्हणून फार्म शहर अथवा गावाजवळ राहिल्यास

उत्तम. फार्मसाठी जमीन घेतांना किंमत देखील घ्यानात घेणे आवश्यक आहे. कारण आजकाल शहर किंवा गावानजीक जमिनीची किंमत पुष्कळ असते.

४. पाणी :

कोंबडीपालनासाठी स्वच्छ व पर्याप्त पाण्याची निरंतर आवश्यकता असते. प्रतिदिन एक हजार कोंबड्यांसाठी सरासरी ३००-४०० लिटर पाण्याची आवश्यकता असते. फार्मसाठी जागा निश्चित करण्याअगोदर पाण्याची गुणवत्ता तथा सुलभता लक्षात घ्या. काही ठिकाणी भूमिगत पाणी पिण्यास अयोग्य असते. अशा वेळेला बाहेरून पाण्याची व्यवस्था होऊ शकत नाही. तेव्हा फार अडचण निर्माण होते. यासाठी प्रयोगशाळेत पाण्याची चाचणीपरीक्षा करून घेणे सर्वोत्तम.

५. वीजप्रबंध :

व्यवसायिक फार्मवर पक्षांचे खाद्य तयार करण्यासाठी प्लांटचे संचालन करणे, पाणी ओढण्यासाठी मशीन चालविणे. लहान पिलांच्या बुडिंगसाठी लाईट व्यवस्था इत्यादींसाठी विद्युतशक्तीची आवश्यकता असते.

६. हवा :

कुक्कुटपालन व्यवसायासाठी चांगली आणि शुद्ध हवा खूप महत्त्वाची आहे. हवा चांगली मिळाली तर पक्षांची वाढ चांगली होते. हवा चांगली येण्यासाठी शेडची उंची १२ फुटापेक्षा जास्त असावी. तसेच शेड पूर्व पश्चिम असावे.

अंडी उत्पादनासाठीचे व्यवस्थापन :

या प्रकारच्या कुक्कुटफार्मसाठी एक दिवसाच्या पिलांची आवश्यकता असते. जे ५ महिने नंतर अंडी घालण्यास सुरुवात करतात. यांना पुढे वर्षभर अंडी उत्पादनासाठी ठेवता येते. सरासरी वर्षभर या पक्षांपासून अधिकतम अंडीउत्पादन घेता येते. तदनंतर पक्षांची छटाई व विक्री करणे आवश्यक असते. कारण दीड वर्षानंतर हे पक्षी किफायशील ठरत नाहीत. लेयर फार्मचा सुरवातीचा खर्च जास्त असतो कारण अंड्यांचे उत्पादन ५ महिने पश्चातच सुरु होते. यामुळे मिळकतीस उशीर लागतो. यानंतर मिळकत चांगली होते.

ब्रॉयलर फार्म - मांसल उत्पादनासाठीचे व्यवस्थापन :

एक दिवसाची ब्रॉयलर पक्षांची पिले विकत आणून हा व्यवसाय करतात. सहा ते सात आठवड्यात पक्षी विक्रीयोग्य होतात. यामुळे ब्रॉयलर फार्मची सुरवातीची गुंतवणूक कमी असते व मिळकत देखील लवकर सुरु होते. परंतु यासाठी अधिक मेहनत आणि वेळेची आवश्यकता असते. कोंबड्यांच्या विभिन्न जाती आहेत आणि त्या लेअर अथवा ब्रायलर फार्मसाठी उपयुक्त ठरतात.

अंडी घालणाऱ्या कोंबड्या (लेयर) :

या वर्गातील कोंबड्या खाद्यांचे रुपांतर अंड्यांत करतात. परंतु त्यांच्या शरीरात मांसाची वाढ जास्त होत नाही. या जातीच्या कोंबड्या खाद्य कमी खातात व जास्त अंडी घलतात. कोंबडी पालनाच्या भाषेत सांगायचे म्हणजे खूडूक होत नाहीत. ह्या श्रेणीत मुख्यत्वेकरून व्हाईट लेग हॉर्न जातीच्या कोंबड्या अतिशय सहनशील, पिलांची जोपासना करणे सोपे जाते. खाद्य कमी खातात तथा अंडी जास्त घालतात.^२

व्यवसायातील नुकसानीची संभाव्य कारणे :

पक्ष्यांची गुणवत्ता धरून चालणे :

पोल्ट्री हे पशुधन आहे आणि कधीही त्याची गुणवत्ता धरून चालणे चुकीचे आहे. आजचे दुर्लक्ष किंवा विसराळूपणा याचा शेवट फक्त आजपुरताच नुकसानीत होणार नाही तर कदाचित पुढच्या काही आठवड्यांचे नुकसान होऊ शकेल. उत्तम व्यवस्थापनात उत्तम निकाल आणि फायदा मिळत राहिल. फक्त एक दिवस दुपारचे पाणी पक्षांना मिळाले नाही तर पुढचे १५ दिवस अंडी मिळणार नाहीत. उलट जास्त काळजी घेतल्यास जास्त फायदा मिळेल.

अति आत्मविश्वास :

बरेचसे फार्मस व्यवसाय सुरु करतांना उत्साहाने भारलेले असतात. आदर्श असा फार्म त्यांना तयार करायचा असतो. हे फार्मस अगदी निश्चितपणे चांगले व्यवस्थापन करतात. हळूहळू काही महिन्यांनी किंवा वर्षांनी त्यांच्यात फाजील आत्मविश्वास भरू लागतो. स्टॅंडर्डस कमी होतात. व्यवस्थापनात दोष निर्माण होऊ लागतात. नुकसान झाल्यास असे फार्मस अगदी सहजपणे त्यासाठी पळवाटा काढू लागतात. हा सावकाश येणारा अति आत्मविश्वास फार धोकेदायक ठरू शकतो. कारण यामुळे कित्येक अडचणींची कारणे स्पष्टपणे समजतच नाही.

पक्ष्यांची मर्तुक :

कुक्कुटपालन व्यवसायात पक्ष्यांची जास्त मर्तुक आल्यास मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. आज अनेक रोगांचा प्रादुर्भाव वाढला आहे. त्यासाठी योग्य ती काळजी घेणे आवश्यक आहे.

बाजारभाव :

कुक्कुटपालन व्यवसायात बाजारभावामुळे मोठे नुकसान होण्याची शक्यता असते. प्रत्येक दिवशी पक्ष्यांचे बाजारभाव बदलतात. मांस व अंडी यांचे बाजारभाव रोज उपलब्ध होतात. मात्र बाजारभाव कधीही स्थिर राहात नाहीत म्हणून मोठे नुकसान होते.

भावनाशीलता :

व्यवसायिक निर्णय हे भावनायुक्त असायला हवेत. वेगवेगळ्या पर्यायामधून योग्य तो पर्याय ठरविण्याची पात्रता फार्मरकडे असली पाहिजे. परंतु दुर्दैवाने असे होत नाही. बरेचसे फार्मस निर्णय घेण्यात आणि व्यवस्थापनात भावनाशीलता आणतात. मग ते कामगार असोत, सुपरवायझर असोत, गिन्हाईक असोत किंवा सप्लायर असोत. एखादा सपयर तुमचा चांगला मित्र असेल पण त्याचा माल हा उत्कृष्ट प्रतिचा नसेल तर त्याच्याकडून खरेदी केलीच पाहिजे असे नाही. भावूक माणसाचे धंदात नुकसान होते.

क्रेडीट :

सर्व फॉर्मर्ससाठी सगळ्यात मोठे अमिष क्रेडीट हेच असावे काही वेळा आर्थिक अडचणीमुळे फार्मर्सना क्रेडीटचा आधार घ्यायला लागतो. पण कित्येक फार्मर्स असे असतात की ज्यांचे निर्णय वस्तुची निवड आणि खरेदी हे क्रेडिटवरच आधारलेले असतात. क्रेडिट मिळत असेल तेव्हा डोके घालून क्रेडिट घ्या. परंतु क्रेडीट मिळविण्यापेक्षा वस्तुची गुणवत्ता जास्त महत्त्वाची आहे हे कधीही विसरू नका.

भिकार खाद्य व्यवस्थापन :

चांगल्या प्रतीच्या खाद्यावर पक्ष्यांचे वजन अवलंबून असते. त्यासाठी बाजारात अनेक नामवंत कंपन्या उपलब्ध आहेत. उत्पादनाच्या खर्चापैकी खाला सगळ्यात मोठा घटक असून सध्याच्या खाद्याच्या

वाढत्या किंमती लक्षात घेता तर या घटकांचे महत्त्व अधिक वाढते. खाद्यव्यवस्थापनाची अनेक क्षेत्रे आहेत. उदा. खरेदी केलेल्या खाद्याची किंमतीच्या तुलनेत गुणवत्ता, अॅफलाटॉक्सिन तयार न होईल अशा रितीने साठवण, खाद्य व्यवस्थीत पणे पन्हाळीत घालणे, तसेच खाद्य वाया न जाण्यासाठी, खाद्य पन्हाळ्यांची वेळेच्या वेळी डागडुजी करणे. ज्या फार्मस्वर खाद्य खाण्याचे प्रमाण कमी दिसते त्यांनीसुद्धा खाद्य आणखी वाचावयाचे प्रयत्न केले पाहिजेत. कमी खाद्य देवून जास्त वजन वाढविणे हे महत्त्वाचे आहे.

अव्यवस्थित अर्थव्यवस्थापन :

दिवसाच्या शेवटी भरपूर पैसा हातात असला म्हणजे नफा आणि कमी पैसा हातात असला म्हणजे तोटा असे सामान्यतः वाटते. उत्पादन खर्चाची जाण ठेवून खर्च केलेल्या प्रत्येक रुपयासाठी जास्तीत जास्त मिळकत घेणे म्हणजे उत्तम अर्थ व्यवस्थापन, बरेच फार्मर्स ताळेबंद ठेवतच नाहीत आणि ठेवला तर त्यात सगळा गोंधळ असतो. पक्षी विकून आलेल्या पैशातून नविन शेंड, पिंजरे बांधणी इत्यादी केल्यावर शेवटी नविन पिले घेण्यासाठी पैसे उरणार नाहीत. काही फार्मर्स बँकेचे कर्ज मंजूर झाले की आपल्या सगळ्या अडचणी संपल्याप्रमाणे ते वागू लागतात. खरे तर त्याचवेळी अडचणीची सुरुवात होते. बँकेच्या जबाबदाऱ्या संपल्यानंतरच आर्थिक अडचणी संपतात.

चुकीची विक्री पद्धत :

बॉयलर्स पक्षी विक्रीसाठी स्वतःचे दुकान असणे आवश्यक आहे. त्यातून चांगला नफा मिळू शकतो. कोणत्याही फार्मरला सुचविण्यासाठी विक्रीची एकही स्टॅंडर्ड पद्धत नाही. बहुतेकजण अंडी आणि ब्रायलर्स आणि विक्रीसाठी उचलण्यासाठी व्यापाऱ्यावर अवलंबून राहतात. काही लोक स्वतःचे उत्पादन विक्री करण्याच्या धावपळीत गुंतलेले असतात. प्रत्येकाने स्वतःला उपलब्ध असलेला वेळ, स्वतःची सोय आणि इतर परिस्थिती बघूनच स्वतःला योग्य अशी विक्री पद्धत निवडली पाहिजे. खरे तर फार्मर्सनी ह्या क्षेत्रात येऊन ही कामे करायला हरकत नाहीत. परंतु फार्मर्स केवळ आणीबाणीच्या काळात एकत्र काम करतात. विक्रीसाठी बाजारभावाची माहिती घेणे आवश्यक आहे.³

साराश :

महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायातील सद्यस्थिती आणि व्यवस्थापनात ग्रामीण भाग अग्रेसर असल्याचे दिसून येते. राज्यात हा व्यवसाय प्रामुख्याने खाजगी व्यावसायिकांकडूनच केला जात आहे. शेतीबरोबर थोड्याशा कोंबड्या, दुधासाठी शेळी, जमल्यास एखादी गाय किंवा म्हैस सांभाळत आला आहे. आजच्या आधुनिक युगामध्ये शेतीला जोडघंदा म्हणून कुक्कुटपालन व्यवसायाला अनन्य साधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तसेच या व्यवसायामध्ये व्यवस्थापनाला असलेले महत्त्व विचारात घेणे आवश्यक आहे. म्हणूनच कुक्कुटपालन एक विशिष्ट कार्य आहे. कोंबडीपालनाचा व्यवसाय शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केला तरच फायदेशीर होतो. व्यवसायाच्या मुख्य कार्यासाठी पुष्कळ आर्थिक गुंतवणूक तर असतेच परंतु त्यासोबत निरंतर सतर्कता देखील आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ :

1. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१३-१४), अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ. ९६-९९.
2. दक्षिणकर, ना. पु., आधुनिक कोंबडी पालन, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २०११, पृ. १४ ते १६.
3. हिंमणे वसंत, कुक्कुटपालन व्यवसाय मार्गदर्शक, सकाळ प्रकाशन, फेब्रुवारी २०१८.